

Turfwinning en waterstaat in het Groene Hart van Holland vóór 1530

74 Bart Ibelings¹

Inleiding

Wie de huidige topografische kaart ter weerszijden van het riviertje de Gouwe ten noorden van Gouda bekijkt, kan de gevolgen van de turfwinning daarop nog steeds herkennen. Oostelijk van de Gouwe is de oude opstreckende verkaveling te zien. Westelijk ervan de grote blokvormige kavels van de droogmakerijen die later op het uitgeturfde landschap zijn gemaakt (afb.1). Dit verschil, of anders gezegd het feit dat de Gouwe hier een grens vormt, is een gevolg van de fysische gesteldheid van het oorspronkelijke veen ter plaatse. Westelijk van de Gouwe lag een groot oligotroof veenmosveenkussen dat zeer goede brandstof opleverde. Het meer voedselrijke veen ten oosten van de Gouwe was veel minder geschikt als turf en bleef daarom grotendeels intact (afb.2).²

Het turfgebied ten westen van de Gouwe wil ik hieronder vanuit een stad-platteland optiek bekijken. Juist hier was sprake van een scherpe conflictsituatie: de turfwinning was meer dan de landbouw oorzaak van een ongelijkwaardige relatie tussen stad en platteland ten nadele van het platteland. Ook heden ten dage botsen beider belangen nog in dit Groene Hart van de Randstad. Groen was het voordat de turfwinning hier op grotere schaal begon ook, in de loop van de zestiende eeuw is de overheersende kleur steeds blauwer geworden als gevolg van de vele plassen ontstaan door het turfbaggeren. Pas na het droogmaken daarvan ontstond weer een weidegroen uiterlijk.

Regelgeving op het turfgraven

Het grote veenkussen was gunstig gelegen als brandstofreservoir. Het werd omringd door enkele van de belangrijkste Hollandse steden, te weten Leiden, Delft, Schiedam, Rotterdam en Gouda (afb.3). De gewonnen turf werd hier afgezet voor huisbrand maar ook gebruikt in de stedelijke industrie zoals de bierbrouwerij en in de steenbakkerij langs Oude Rijn en Hollandse IJssel.

Ook rond het midden van de veertiende eeuw was de turfwinning hier al dermate omvangrijk dat maatregelen nodig waren. De beroemde jurist Filips van Leiden ijverde ten tijde van graaf Willem V (1349-1358) al voor een uitvoerverbod van turf.³ In 1357 trad dezelfde graaf op naar aanleiding van klachten over poorters uit de zojuist genoemde Hollandse steden die meer turfdan toegestaan was en daarmee de tienden 'ruïneerden'. Hij bepaalde dat verkoop van land aan poorters voortaan onder strenge bepalingen van de diverse baljuwen zou staan.⁴ Het succes van deze maatregel schijnt minimaal te zijn geweest. Uit recent onderzoek van TeBrake naar de zogenaamde *Inquisitie* blijkt dat in 1369 bijna tweederde van alles wat hij categoriseert als 'economische' overtredingen in Holland op turfwinning betrekking had.⁵ Het is het eerste voorbeeld van een lange reeks van vergeefse regelgeving ter beteugeling van de turfwinning in Holland.

De baljuw(-dijkgraaf) heeft een zeer dubieuze rol gespeeld bij het mislukken van

1 Met dank aan prof.dr. P.A. Henderikx en prof.dr. L. Noordegraaf voor hun opmerkingen bij de tekst.

2 Zie de kaart in G.P. van de Ven (ed.), *Leefbaar Laagland* (Utrecht 1993), 38. Winning van de turf van mindere kwaliteit in de huidige Reeuwijkse plassen vond pas plaats na de hier te behandelen periode.

3 Zie voor een citaat: C. Postma, *Het hoogbeemraadschap van Delfland in de middeleeuwen 1289-1589* (Hilversum 1989), 338 nt. 1357. Het eerste voorbeeld van een dergelijk uitvoerbod in Holland dat ik vond dateert uit 1386 en werd te Den Haag afgekondigd, zonder opgaaf van reden of duur (Algemeen Rijks Archief: Archief Graven van Holland, verder: ARA AGH inv.nr. 195 f74v).

4 ARA AGH inv.nr. 223 los blad tussen f5 en 6, vgl. J.H.W. Unger, *Regestenlijst voor Rotterdam en Schiedam tot in 1425* (Rotterdam 1907) regist. nr. 761 d.d. 18 okt.

5 W.H. TeBrake, 'Crime and punishment in rural Holland during the late fourteenth century', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 19 (1993) 276 en bijlage p. 287.

Afb. 1. Topografie van het gebied aan weerszijden van de Gouwe ten noorden van Gouda. Aan de oostzijde van de Gouwe en in een smalle strook ten westen van de Gouwe is de structuur van de Middeleeuwse verkaveling nog aanwezig. Ten westen van de Gouwe vindt men de rationale verkaveling van een droogmakerij. Hier werd reeds in de middeleeuwen turf gestoken. In de 17e en 18e eeuw is dit gebied ten behoeve van de veenwinning tot op de onderliggende kleilaag uitgebaggerd. Het toen ontstane meer is in de eerste helft van de 19e eeuw drooggemalen.
Bron: Topografische Kaart 1:25.000, blad 461, 1903.

die regelgeving. Enerzijds had hij namelijk de inkomsten uit de turfmaat, dus uit de belasting op de hoeveelheid gegraven turf, anderzijds had hij als baljuw de inkomsten uit de overtredingen op de toegestane hoeveelheden te winnen turf. Ter verdediging voor de baljuw valt aan te voeren dat dergelijke situaties haast onontkoombaar waren door de dan nog bestaande vereniging van uitvoerende en rechtsprekende macht in één persoon. Pas na het midden van de zestiende eeuw is onder druk van de hoogheemraden, eerst in Schieland en daarna in Rijnland, de turfmaat gescheiden van het baljuw-dijkgraafschap. Het ligt voor de hand dat de desastreuze gevolgen van het slagturven daarbij de directe aanleiding vormden. Vanaf dan wordt de turfmaat door de landsoverheid dorpsgewijze verpacht.⁶

Hoe de regels aangaande de turfwinning er uitzagen is pas vanaf eind veertiende eeuw bekend. Hierop is één uitzondering, door Diepeveen al genoemd; in 1340 bepaalde de graaf dat wie één hond land van wild veen tot korenland maakte in Coenecoop in Waddinxveen (de genoemde plaatsen zijn aangegeven op afb.3), twintig hond turf mocht delven.⁷ Hoe ruimhartig deze regel was, blijkt uit de cijfers die De Boer in zijn dissertatie Graaf en Grafiek over de turfwinning in Coenecoop geeft: het gebied van 140 morgen ofwel 120 hectare was nog voor het einde van de veertiende eeuw geheel uitgeturfd. Uit de schaars overgeleverde kwantitatieve gegevens betreffende de turfwinning in Holland gedurende de tweede helft van de veertiende en vroege vijftiende eeuw die De Boer heeft verzameld is een agressieve, snel voortschrijdende turfwinning af te leiden.⁸ Voor de verdere vijftiende eeuw zijn de cijfermatige bronnen, blijkens mijn eigen onderzoek, zo mogelijk nog schaarser. Dit komt vooral door het nagenoeg geheel ontbreken van baljuwsrekeningen in het archief van de graven van Holland en dat van de Rekenkamer.⁹ Toch is wel een indruk te verkrijgen van het tempo en de omvang van de turfwinning middels andere bronnen. Tiendopbrengsten van een aantal dorpen in het turfgebied komen na een scherpe daling in de eerste decennia van de vijftiende eeuw geheel te vervallen onder de letterlijke vermelding in de grafelijke rekeningen dat het land er geheel uitgedolven is. Na het vergraven van Coenecoop werd in 1416 toestemming gegeven aan Goudse poorters in Groenswaard en Poeliën, andere delen van Waddinxveen, turf te delven.¹⁰ Door deze turfwinning liep de tiendopbrengst snel terug en werden er vanaf de dertiger jaren van de vijftiende eeuw in Waddinxveen in het geheel geen tienden meer opgebracht. In 1431 bepaalde de Raad van Holland dan ook dat een persoon die jaarlijks renten uit de tienden te Waddinxveen ontving, door de grafelijke rentmeester uit andere domeininkomsten moest worden betaald. Het was immers de graaf die hier het land voor turfwinning had uitgegeven en er dus verantwoordelijk voor was dat de tienden niets meer opbrachten, aldus de Raad.¹¹

6 Voor Schieland is de scheiding in 1553, voor Rijnland in 1557, ik kom hierop terug in mijn dissertatie.

7 W.J. Diepeveen, *De vervening in Delfland en Schieland tot het einde der zestiende eeuw* (Leiden [1950]), 19. Voor een klein deel (35 morgen) hiervan werd in 1341 overigens een strengere regeling van toepassing, m.n. voor Goudse poorters die hier turfden, gedrukt: F. van Mieris, *Groot Charterboek der graaven van Holland, van Zeeland en heeren van Vriesland* 4 dln. (Leyden 1753-6), II, 654 d.d. 20 aug., vgl. H. van der Linden, *De Cope* (Assen 1956), 236.

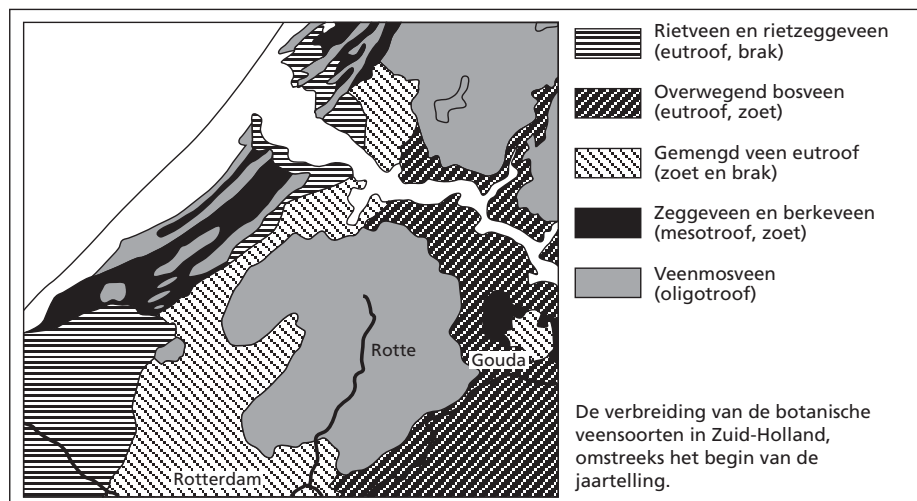
8 D.E.H. de Boer, *Graaf en Grafiek. Sociale en economische ontwikkelingen in het middeleeuwse 'Noord-Holland' tussen ca.1345 en ca.1415* (Leiden 1978), 251-259.

9 Het is opvallend dat daarnaast in geen van de hoogheemraadsschaps archieven ook maar één enkel rendantsexemplaar bewaard is: G.F. van der Ree-Scholten en H. Spijkerman, *Inventaris van de archieven van baljuw en hoge vierschaar van Rijnland, Delfland, Schieland, Zuid-Holland* ('s-Gravenhage 1990), vi-vii.

10 Streekarchief Hollands Midden: Oud Archief Gouda (verder: SHM OAG) inv.nr. 2671, vgl. J.E.J. Geselschap, *Inventaris van het Oud-Archief van Gouda* (Gouda 1965), regist. nr. 85 d.d. juli 4, gedrukt: Van Mieris, *Groot Charterboek*, IV, 376.

11 A.S. de Blécourt/E.M. Meijers, *Memorialen van het hof (den raad) van Holland, Zeeland en West-Friesland, van den secretaris Jan Rosa*, dl. I-III (Haarlem 1929) I, 96 d.d. mei 31.

Afb. 2. Ligging van het oligotroof veenkussen ten westen van de Gouwe.

76

12. Gemeente Archief Leiden: Secretarie Archief I (verder: GAL SA I) inv. nr. 381 (vroedschapsresoluties) f33: 1453 (18 okt.): 'alsoe die veenen in Hollant zeer dien worden soe dat in corten jaren gescepen is die te malen verdolven te wesen twelke toe comt datmen nu ter tyt die so zeer in steet ende die turven buyten slands voert'.

13. Ondermeer gedrukt in: *Rechtsbronnen der vier hoofdwaterschappen* (Utrecht 1951), 233-234 d.d. apr. 15, vgl. M.H.V. van Amstel-Horák en R.W.G. Lombarts, *Regestenboek van het Hoogheemraadschap van Rijnland april 1253-oktober 1814* (Leiden 1992), regest nr. 24 d.d. mei 15. Met name in het toenmalige Zuid-Holland speelde reeds vroeg een waterstaatkundige oorzaak de hoofdrol bij optreden door de graaf; in 1393 (30 apr.) beval hertog Albrecht de baljuw van Zuid-Holland en de slotvoogden van Geertruidenberg en Heusden te zorgen voor de Dongendijk en het turfmaken en moeren in Zuid-Holland te beletten, daar het grote schade aan het land gaf (ARA AGH inv.nr. 198 f65v).

14. 1436: S.J. Fockema Andreae, *Hoogheemraadschap van Rijnland* (Leiden 1934), 94-95 met als bron: OAR inv.nr. 12 f39v, consent nr. 6: anno 36 febr. 21, vgl. J.L. van der Gouw, *De landscheidingen tussen Delfland, Rijnland en Schieland* (Hilversum 1987) 159; regest met foutieve datering d.d. 1336. 1450: OAR inv.nr. 14 f49v, vgl. J.H.M. Sloof, *Inhoudsopgave van het protocol van bestuurshandelingen van dijkgraaf en hoogheemraden van het hoogheemraadschap van Rijnland, 1444-1457* (OAR inv.nr. 14) (Leiden 1984), 85. Over het latere waarborgfonds: L. Giebels, 'Het waarborgfonds van het hoogheemraadschap van Rijnland', *Holland* 21 (1987) 160-180.

15. ARA RR inv.nrs. 273 en 277 (d.d. 1440/3) bij de opgave van 536 morgen veen achter Hazerswoude (=Hogeveen).

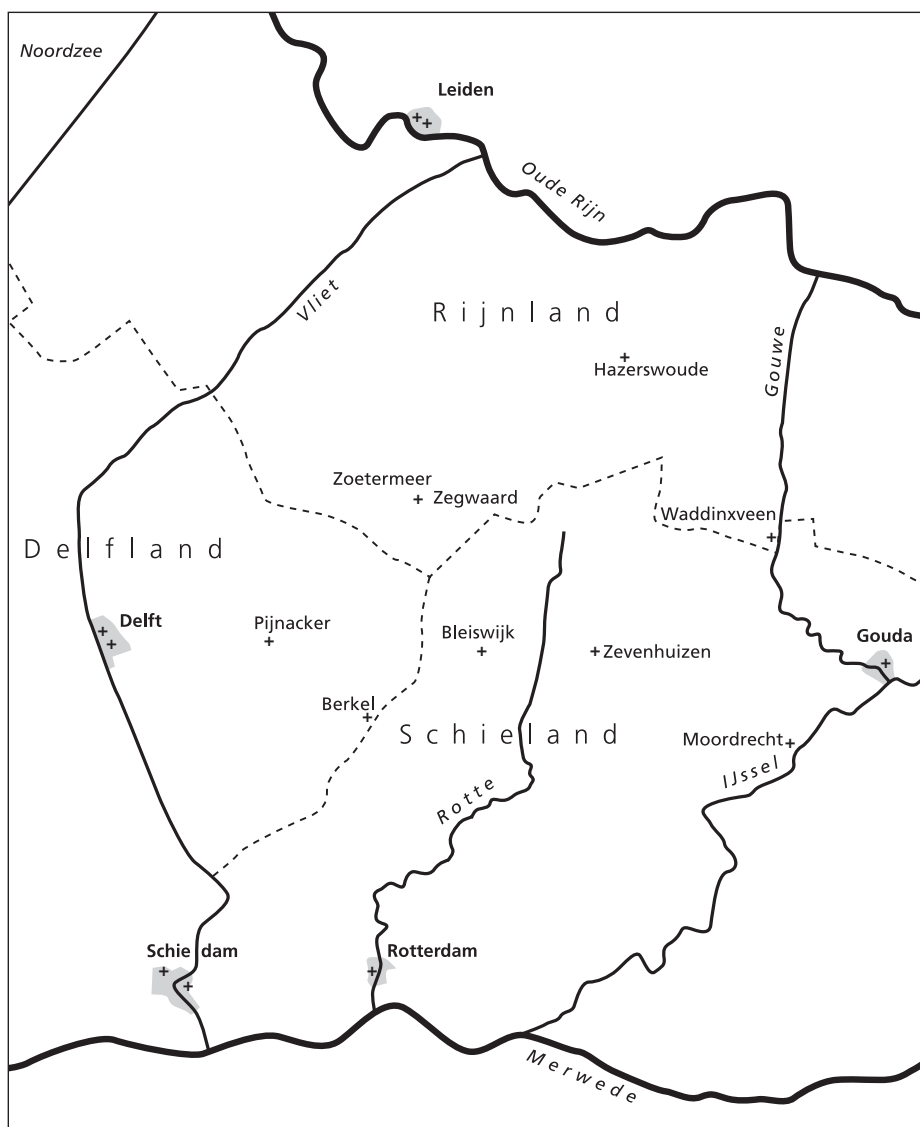
16. Sloof, Inhoudsopgave protocol over de jaren 1461-1483, OAR inv.nr. 15 (Leiden 1988), 23: f9v b/f10 d.d. 1 mrt.

17. S. Muller Hzn., *Over de oudste geschiedenis van Schieland* (Amsterdam 1914), 54 en SHM OA Zevenhuizen inv. nr. 17, voor een halvering van het schot om dezelfde reden sinds 1492.

Veelzeggend is dat in 1453 een dagvaart werd gehouden om te bezien of het nodig was te komen tot een ordonnantie 'opdat die venen te langer duyren mochten'. De omvang van het turfdelven en de turfuitvoer was dermate groot dat men vreesde dat de venen in Holland binnen korte tijd geheel verdolven zouden zijn.¹²

Het verdolven waardeloze land gaf ook problemen bij het innen van belastingen. Immers, de diverse aanslagen waren gebaseerd op het totale oorspronkelijke dorpsoppervlak. De lasten op het nog bruikbare land werden dus steeds zwaarder. In 1409 al werd door de graaf bepaald dat elke hond verveend land in Rijnland binnen het jaar bepoet diende te worden met els, omdat de graaf vreesde dat anders zijn onderdanen de morgengelden niet konden opbrengen.¹³ Uit 1436 dateert het oudste voorbeeld waarbij hoogheemraden van Rijnland borgtocht regelen voor te vervenen landen opdat morgengelden en banwerk verzekerd zijn, het betreft land te Zoetermeer. Hiermee ontstaat een verre voorloper van het zeventiende-eeuwse waarborgfonds in Rijnland. In 1450 bepaalde het Hoogheemraadschap dat de vrouwe van Egmond als waarborg voor 300 morgen te vervenen land in Zegwaard een jaarlijkse grondrente binnen Rijnland diende te kopen.¹⁴ Dat dit systeem van verwaarborging grotendeels mislukte, is te wijten aan het feit dat veel poorters hier land bezaten. Als de turfvoorraad uitgeput was, had het land voor hen geen belang meer. Van 110 uitgedolven morgens op het Hogeveen bij Hazerswoude werd in 1440 gesteld 'dair die eygen voirvluchtig siin en hebbese laten leggen voirden pacht'.¹⁵ Hoe hoog de nood steeg blijkt uit een keur van 1463 waarbij Rijnland bepaalde dat de morgengelden van uitgeveend en door de eigenaar verlaten land, bij de verkoper tot in de negende graad van bloedverwantschap verhaald dienden te worden. Van het verdolven en waardeloze land moest betaald worden alsof het nog heel was.¹⁶ Uit de opgaven van de turfdorpen in de bekende *Enquete en Informacie* blijkt het falen van de regeling; als algemene klacht komt naar voren dat rond 1500 het verdolven land dat aan poorters behoorde, hoewel zonder waarde, financieel op de dorpelingen bleef drukken. Ook land dat door inwoners van buurdorpen werd gebruikt droeg hieraan vaak bij. Slechts bij uitzondering lukte het een dorp verlichting van lasten te verkrijgen. Zevenhuizen in Schieland is zo'n voorbeeld, het verkreeg in 1496 800 morgen vermindering in de waterstaatslasten op een totale oppervlakte van ruim 3100 morgen. Maar hier was dan intussen ook tweederde van het ambacht weggegraven, in het bijzonder door poorters uit Gouda en Rotterdam die, zo werd verzekerd, niet meebetaalden in de dorpslasten.¹⁷

Net als Van Kan in zijn studie van het Leidse patriciaat tot 1420 heeft aangetoond¹⁸, is voor Gouda een misschien nog wel grotere betrokkenheid van het patriciaat en poorters in het algemeen bij de turfwinning te bewijzen. Dat hier geregeld bierbrouwers onder te vinden zijn, zal geen verwondering wekken. Het betrof soms aanzienlijke oppervlakten in eens die aangekocht werden, zo blijkt bijvoorbeeld uit de verkoop in 1386 door de heer Van Egmond aan Goudse poorters van 100

Afb. 3. Overzichtkaart van het middeleeuws turfwinningsgebied in het Groene Hart van Holland in de middeleeuwen.

morgen veen in Zevenhuizen om te verturven. Ook voor andere steden zijn vroege voorbeelden te vinden. Al in 1348 verkocht hertog Willem uit geldnood 200 morgen moer en wildernis ten zuiden van Haarlem bij Hillegom aan enkele poorters van Dordrecht.¹⁹

De weigering van poorters lastgeld te betalen

De Boer gaf reeds voorbeelden uit de late veertiende eeuw van conflicten over het niet betalen van lastgeld van de gedolven turf door poorters uit Leiden en Gouda. Een privilege van Gouda uit 1405 waarbij de graaf haar poorters vrije delving van moer en veen gaf, zonder betaling van lastgeld of ander ongeld, versterkte deze ontwikkeling. Het bevatte weliswaar de bepaling dat morgengeld betaald diende te worden, maar werd eeuwenlang aangehaald bij processen als vrijbrief voor het turven.²⁰ Al kort na dit privilege van 1405 worden personen voor de baljuw van Schieland gedaagd die zich ten onrechte uitgaven als Goudse poorter, terwijl zij turfgraven zonder daarvoor te betalen. Hier komt ook de problematiek van het buitenpoorterschap om de hoek kijken, waarmee men zich wél met recht kon beroepen op het Goudse privilege. Bos-Rops wees er al op dat het verkrijgen van een privilege in 1428 om buitenpoorters te mogen aannemen in vijftien dorpen

18 F.W.J. van Kan, *Sleutels tot de macht. De ontwikkeling van het Leidse patriciaat tot 1420* (Hilversum 1988), 90-92 en tabel 14 en 15 op p. 265-269.

19 1386 6 okt.: SHM OAG inv.nr. 2667 en regest nr. 31, gedrukt: Van Mieris, *Groot Charterboek*, III, 450-451. 1348 16 aug.: S.A. Waller Zeper, *Jan van Henegouwen, heer van Beaumont* ('s-Gravenhage 1914), regest nr. 305 en H.M. Brokken, *Het ontstaan van de Hoekse en Kabeljauwse twisten* (Zutphen 1982), 55, het bedrag voor de 200 morgen bedroeg 5200 schilden.

20 Gedrukt bij Van Mieris, *Groot Charterboek*, IV, 17 d.d. juni 30 en in: *Rechtsbronnen der stad Gouda* ('s-Gravenhage 1917), 68-9 art. LXXIV d.d. mei 31.

rond Gouda een uitzondering was. Het traditionele beleid van de Hollandse graven was erop gericht inkomstenverlies op het platteland dat via dergelijke privileges ontstond tegen te gaan. Gedacht kan daarbij worden aan het niet mee betalen van buitenpoorters in bede en schot in de dorpen.²¹ Hier zou de turfmaat aan toegevoegd kunnen worden. Onder de vijftien dorpen bevonden zich enkele belangrijke 'turfdorpen'.²² Dat het Jacoba van Beieren was die het privilege aan Gouda gaf, maakt het gezien de positie van Gouda in de Hoekse en Kabeljauwse twisten begrijpelijker. Kort tevoren had zij het privilege van vrije turfdelving uit 1405 nog bekrachtigd.²³ Met name de baljuw van Schieland legde zich echter niet neer bij dit privilege; de vijftiende en zestiende-eeuwse stadsrekeningen van Gouda bevatten vele reisposten vanwege processen waarbij hij Goudse poorters toch lastgeld wilde laten betalen.

Leiden kende aanvankelijk niet zo'n specifiek turfprivilege, maar beriep zich op algemene veel oudere privileges uit 1266, 1306 en 1315, volgens welke haar poorters geen bede, schot, tijns of ongeld dienden te geven van hun land, waar het ook lag.²⁴ Opmerkelijk is dat het de baljuw-dijkgraaf van Rijnland Dirk Potter van der Loo is, die in 1473 de Leidenaren na een langlopend geschil, op hun poortrecht vrijstelt van het betalen van lastgeld of turfmaat. Naar het zich laat aanzien heeft de dijkgraaf hier eigenmachtig gehandeld, want in de bestuursprotocollen is de kwestie niet terug te vinden. Waarschijnlijk dienden de poorters zich wel te houden aan de jaarlijkse maxima van te graven turf en dacht de baljuw uit de boetes op de overschrijding hiervan voldoende te verdienen. Kort tevoren in 1465 toen Dirk Potter nog geen baljuw-dijkgraaf was, had hij als ambachtsheer van Waddinxveen nog de turf van een Leidse poorter in beslag genomen, omdat die zich naar zijn mening ten onrechte beriep op vrijdom van lastgeld. Nog weer even eerder in 1461 werd hij als ambachtsheer zelf nog beboet door de graaf voor het zonder toestemming laten delven in grafelijk leenland in Waddinxveen.²⁵ Het mag duidelijk zijn: opportunistisch gedrag was de machthebbers toen al niet vreemd. Ook het privilege van 1473 werd door Leiden nog tot in de zeventiende eeuw aangehaald bij conflicten over turfdelven door haar poorters.

Turfwinning versus landbouw

Als met wat grotere stappen door de tijd het gebruik van het land in het turfgebied bekeken wordt, dan blijkt dat pas in de tweede helft van de huidige eeuw is komen vast te staan dat na ontwatering de venen ook bruikbaar waren voor akkerbouw. Aanvankelijk ontstond zo een zelfvoorzienende situatie met turfwinning voor eigen gebruik, naast veeteelt en akkerbouw. De forse korentiend-opbrengsten die in de oudste grafelijke rekeningen uit de eerste helft van de veertiende eeuw voor de veendorpen staan gegeven bewijzen dit laatste. Recent archeologisch onderzoek in Zoetermeer heeft voor het eerst het voorkomen in Zuid-Holland van daliegaten aangetoond. Deze worden gedateerd op de late dertiende eeuw en kenden oorspronkelijk een geschatte diepte van tenminste zeven meter.²⁶ Blijkbaar deed men dus toen al grote moeite om klei op te graven ter verbetering van de veengrond voor korenverbouw. Uit de dissertatie van De Boer wordt duidelijk dat in de tweede helft van de veertiende eeuw enerzijds de mogelijkheden voor korenverbouw als gevolg van maaiveldaling afnemen en anderzijds onder druk van de groeiende steden de vraag naar turf toeneemt. Voor het zojuist genoemde Zoetermeer is dat bijvoorbeeld heel duidelijk. In plaats van een zelfvoorzienende situatie ontstaat een commerciële turfwinning, waarin voor landbouw steeds minder plaats is. Het vroegste voorbeeld dat in de grafelijke registers is te vinden, waarin deze beide ontwikkelingen samen komen dateert uit 1399. De graaf staat dan op klacht van de tiendheffer in Pijnacker hem toe, voortaan in plaats van de elfde schoof van de akkerbouwgewassen de elfde hond van de gedolven turf te heffen.²⁷ Kort daarop in 1407 bepaalt de graaf dat Gouda voor de turfwinning door haar poorters in Moordrecht mag kiezen: ofwel lastgeld betalen ofwel de hoogste tot dan toe afgedragen tiendopbrengst.²⁸ Hieruit blijkt dat men toen al het verlies

21 J.A.M.Y. Bos-Rops, *Graven op zoek naar geld* (Hilversum 1993), 191 en 225-226 en SHM OAG inv.nr. 365 en regist nr. 101 d.d. juni 13. Reeds in 1419 verzocht Gouda de landsheer landpoorters te mogen houden één mijl rond de stad (RGP grote serie nr. 202, *Bronnen tot de geschiedenis der dagvaarten* I, 2e stuk, 539 d.d. 23 jan.).

22 Te weten: Moordrecht, Waddinxveen, Nieuwerkerk en Zevenhuizen.

23 SHM OAG inv.nr. 2670 en regist nr. 100 d.d. 1428 juni 10, gedrukt: Van Mieris, *Groot Charterboek*, IV, 914.

24 J.C. Overvoorde, *Archieven van de gilden, de beurzen en van de rederskamers* (Leiden z.j.) inv.nr. 1144b. Vgl. voor de genoemde privileges: Idem, *Archief der secretarie van de stad Leiden 1253-1575* (Leiden 1937), regist nrs. 4, 19 en 24.

25 ARA: Hof van Holland inv.nr. 24 f188 d.d. 1465 6 nov., F. van Mieris (ed.), *Handvesten, privilegien enz. der stad Leyden* (Leiden 1759), 622, vgl. Overvoorde, *Archief secretarie Leiden*, regist nr. 849: d.d. 1473 31 mrt. (zie ook GAL SA I inv.nr. 382 (vroedschapsresoluties) f64: 14 juni en f74: 16 dec. 1471 betreffende een twist met de baljuw van Rijnland en Delfland over het niet betalen van turfmaat door Leidse poorters op het Hogeveen), ARA AGH inv.nr. 238 f155v/6 d.d. 1461 nov. 30. Dirk Potter was baljuw van Rijnland van 1472-80.

26 B.C. Westenbroek en L. van der Valk, 'Daliegaten in Zoetermeer', *Westerbeem* 42 (1993), 72-79. Over daliegaten zie ook *Leefbaar Laagland*, 46.

27 ARA AGH inv.nr. 228 f356. Ook in 1357 werd al gewezen op het 'ruineren' van de tienden door de turfwinning, zo bleek hierboven.

28 SHM OAG inv.nr. 288 f58v, vgl. regist nr. 56, gedrukt: *Rechtsbronnen der stad Gouda*, 14-5 art. XII, en ARA AGH inv.nr. 203 f20, vgl. Unger, *Rotterdam en Schieland*, regist nr. 1672, d.d. apr. 19. De Middelnederlandse tekst heeft t.a.v. de tiendopbrengst: 'dat scoenste jaer van achter nederwaerts'. Het genoemde privilege van 1405 (zie noot 20) was hier niet van toepassing, daar de rechten van heer Hüge van Heenvliet (waar het hier om ging) hiervan waren uitgezonderd.

van inkomsten op den duur trachtte te verrekenen. Turfwinning gaf immers in tegenstelling tot landbouw slechts op korte termijn inkomsten. Het bekende proces van de abt van Egmond over het turfgraven ten nadele van zijn tiendopbrengst te Berkel uit 1466 is dus een betrekkelijk laat voorbeeld van de spanning die in het Groene Hart van Holland ontstaat tussen turfwinning en landbouw.²⁹

Het gebruik van watermolens bij het dieper turfsteken

In tegenstelling tot de meeste andere turfgebieden werd in Holland de turf niet zo diep weggegraven dat er een klei- of zandlaag te voorschijn kwam die een andere bestemming van het land mogelijk maakte. De grondwaterspiegel vormde hier een belemmering voor het dieper insteken van de veenlaag en er bleef onbruikbaar moerassig land over. Aanvankelijk was dit geen probleem en verplaatste men zich naar elders. In de rekeningen staan voorbeelden van het ontvolkt raken van uitgegraven gebieden (een citaat uit 1438 stelt: *'ende die 't uut gedolven hebben waren arme lude ende siin uten lande gheruyt'*³⁰). Later in de vijftiende eeuw ging men watermolens als hulpmiddel gebruiken bij het dieper vervenen. Dit blijkt ondermeer uit een keur van het Hoogheemraadschap van Schieland uit 1481 gericht tegen dit vervenen van land dat bekaad lag onder watermolens. Aanvragen voor consent van het stellen van watermolens werden gedaan onder het mom (onder *'t decsel van'* is de uitdrukking in het Middelnederlands) van het maken van akker- of weiland. Vervolgens blijken de molens echter gebruikt te worden om binnen omkade percelen de grondwaterspiegel te verlagen en zo dieper turf in het droge te kunnen steken.³¹ Zo ontstond een overgangsfase naar het slagturven. Uit deze keur zijn drie dingen op te maken: ten eerste is alleen al uit het feit dat een dergelijke keur nodig was, af te leiden dat de genoemde praktijk algemeen voorkwam. Ten tweede is blijkbaar de turf boven de grondwaterspiegel gelegen op veel plaatsen reeds weggedolven en ten derde was het rendabeler om turf te winnen dan om akkerbouw of veeteelt te bedrijven. Bij dit laatste moet echter aangetekend worden dat hier ook een tijdsfactor meespeelt: de turf gaf inkomsten op korte termijn, iets wat zeker voor poorters aantrekkelijk was. Het herstel van de landbouw met behulp van watermolens was een langdurig proces dat voor de dorpsbewoners aantrekkelijk moet zijn geweest. De keur had echter weinig effect. Uit de consent- en vonnisregisters van Rijn- en Schieland is op te maken dat rond 1500 tientallen, zo niet honderden paarde- en windmolentjes geplaatst werden. Dat deze voor turfwinning werden benut blijkt natuurlijk niet uit de consenten, wel uit de vonnisregisters en processtukken. De molenbemaling maakt de turfwinning in Holland kapitaals-intensiever dan vaak gedacht, het is in ieder geval een kostenpost die in het hoogveen ontbrak.

Het is niet mijn bedoeling de financiering van de 'turfmolens' gelijk te stellen aan die van de grotere polderwatermolens, maar de wijze waarop dat gebeurde is mogelijk voor beide typen geldig. Reeds in het begin van de veertiger jaren van de vijftiende eeuw werd zowel in het Hoogheemraadschap van Schieland als dat van Delfland een algemene kostenverdeling van kracht tussen huurders en eigenaars van de grond. Bepaald werd dat de bouwkosten van watermolens door de huurders in tien jaar terug moesten worden betaald aan de eigenaars.³² Bij deze eigenaars moet vaak gedacht worden aan poorters. Niet geheel duidelijk is waarom Rijnland zo achterop loopt op dit gebied. Een dergelijke kostenverdeling is niet bekend. Meer in het algemeen is de invoering van windbemaling hier moeizaam verlopen, vooral naar het zich laat aanzien door tegenstand van de geestambachten onder leiding van de heer Van Warmond. Nog in 1460 werd bepaald dat alle bestaande molens afgebroken dienden te worden en nieuwe slechts met consent geplaatst mochten worden. De motivatie hiervoor was dat de molens op de hoog gelegen en beste landen stonden en hun water uitsloegen op de boezem tot nadeel van de lager gelegen.³³ Pas in 1483 gaven hoogheemraden van Rijnland toestemming tot de vervanging in Waddinxveen van rosmolens door windwatermolens.³⁴ Beide typen werden ook voor turfwinning benut. Begin zestiende eeuw werd de turfwinning in het hier gelegen reeds genoemde uitgedolven Coenecoop met name door Goudse poorters

29 Diepeveen, *Vervening*, 24-27, J. Hof, *De abdij van Egmond van de aanvang tot 1573* ('s-Gravenhage-Haarlem 1973), 461.

30 ARA Rekeningen Rekenkamer, verder: RR inv.nr. 271 bij de opgave van de 536 morgen achter Hazerswoude, vgl. Van der Linden, *De Cope*, 238 (d.d. 1439).

31 J.H.W. Unger, 'De oudste keuren van Schieland', *Rotterdamsch jaarboekje* 7 (1900), 185-186 d.d. (14)81 en 214-215 nr. 77 z.d.

32 Delfland: J.L. van der Gouw, *Het oudste keurboekje van het hoogheemraadschap van Delfland circa 1440-1445* (Alphen a/d Rijn 1981), 50-59 d.d. 1440, Schieland: Archief Hoogheemraadschap Schieland Oud Archief inv.nr. 1 f54v d.d. 1443.

33 OAR inv.nr. 1540 (afsch.) en OAR inv.nr. 12 f27 keur 182, gedrukt bij Sloof, Inhoudsopgave OAR inv.nr. 15, 103 nt. 3. Voor het verzet van de geestambachten, zie OAR inv.nr. 1539 d.d. 1486 (met dank aan dhr. Sloof die nader onderzoek hiernaar verricht in het kader van de te verschijnen inhoudsopgave van OAR inv.nr.16: de protocollen over de jaren 1483-1515).

34 OAR inv.nr. 12 f56v consent nr.166 en OAR inv.nr. 16 f1v d.d. 1 juli, gedrukt bij Van der Gouw, *Landscheidingen*, 273.

opnieuw ter hand genomen. Met behulp van zo'n 25 paarde- en windmolentjes werd dieper turf boven de hiermee verlaagde grondwaterspiegel gestoken.³⁵

Investerings in het transport van turf over water

Naast deze investeringen in watermolens zijn ook uitgaven voor het vervoer van de turf niet te onderschatten. Het idee dat turftransport naar de stedelijke markten in Holland simpelweg via de vele bestaande weteringen plaats kon vinden is onjuist. Voor 140 morgen veen tussen Bleiswijk en Zegwaard, door graaf Albrecht in 1386 uitgegeven om te verturven, werd bepaald dat een kanaal mocht worden aangelegd naar Rijnlands of Schielands water. Turfwinning geschiedde hier voor een belangrijk deel door Leids patriciaat, in 1419 was het gebied geheel uitgeturfd en verlaten.³⁶ In 1455 werd door de hoogheemraden van Schieland aan het ambacht Bleiswijk toestemming gegeven een vaart aan te leggen voor turfvervoer naar Rotterdam. Hiertoe werd besloten omdat het ambacht zo arm was dat het de bede, morgengelden en andere ongeden niet meer op kon brengen.³⁷ Daar Bleiswijk kort daarop zoals het heet in 's *graven boezem*' terugviel, is bij uitzondering goed zicht te krijgen op de turfwinning en het transport daarvan in dit ambacht. Te berekenen is aan de hand van de rentmeestersrekeningen dat aanvankelijk jaarlijks zo'n 160 schepen met turf te Bleiswijk doortocht betaalden voor het gebruik van de vaart. Dit aantal neemt snel af, tot zelfs de schout die de administratie voert zijn wedde niet meer kan krijgen uit de opbrengst. In 1487 volgt de reden van het ontbreken van inkomsten: de vaart is geheel vergaan en verdroogd zodat er geen schepen meer kunnen varen.³⁸ Het op diepte houden door het baggeren van waterwegen was een aanhoudende noodzaak. In de *Informacie* van 1514 maakt Rotterdam melding van een forse uitgavenpost van 5000 pond om de vaart te verdiepen omdat er haast geen scheepvaart mogelijk meer was.³⁹

Naast de aanleg en het onderhoud van deze vaarten, werden ook de nodige sluizen en overtoeren gebouwd om van de diverse polderpeilen op het buitenwater te komen. Zo werd in 1459 met toestemming van de graaf een overtocht met windas gebouwd op de Gouwekade, om met turfschepen uit Snijdelwijk in Waddinxveen via de Gouwe naar de Goudse turfmarkt te varen.⁴⁰

Te concluderen valt dat ook, of misschien wel juist, in het waterrijke Holland flinke investeringen in de aanleg en het onderhoud van de infrastructuur voor turfvervoer nodig waren. Net als bij de molens speelde stedelijk kapitaal een belangrijke rol. Dat deze investeringen uiteindelijk het turfgebied ruïneerden, was een uitkomst waar de steden zich niet veel aan gelegen lieten liggen. Pas in een veel latere fase speelde stedelijk kapitaal in de droogmakerijen hier een opbouwende rol.

Summary

This article refers to the 'Green Heart', i.e. the central peat-digging area in the province of South-Holland. The period of studies is limited to the time before people started digging for peat below the watertable. The point at issue is the tension between the possibilities for agriculture and peat-digging in this area. Owing to the presence of a number of important towns nearby peat-digging spread rapidly. As a result tithe-revenues diminished. Legislation limiting the amount of peat to be extracted can be found from the late fourteenth century onwards, but it must have existed earlier. It was counteracted especially by the urban landowners, who also claimed to be exempted from paying peat-tax. Shortage of peat was partly solved in the last decades of the fifteenth century. By draining land using small wind or horse-driven watermills the waterlevel was lowered in small embanked lots and a new way of digging deeper was introduced. Investments in these watermills and in the infrastructure for peat transport, such as the construction of canals, sluices and rolling bridges, have been underestimated until now. Urban aid to finance these investments must have been considerable.

35 OAR inv.nr. 8133.

36 Overvoorde, *Archieven van de kerken* (Leiden 1915), regist. nr. 1382, Van Kan, *Sleutels*, 91, Diepeveen, *Vervening*, 20-21 en 29-30. 1419: zie ARA AGH inv. nr. 1492 bij de opgave van de 140 morgen achter Zegwaard, vgl. Van der Linden, *De Cope*, 238.

37 Unger, *Rotterdamsch jaarboekje* 7 (1900) 178-180 nr. 203 d.d. 27 mrt. Voor de hier jaarlijks gewonnen hoeveelheden turf sinds 1440 zie mijn artikel 'Het begin van het slagturven in Holland', *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 14 (1996) 1-10. Van der Gouw, *Landscheidingen*, 158 en 198, geeft voorbeelden van turfvaarten die in 1335 voor turfvervoer uit Tedingbroek bij Nieuweveen via de Vliet naar Den Haag en Delft werd gemaakt (vgl. Diepeveen, *Vervening*, 17 en 124) en een vaart die door Rotterdam in 1449 in Zegwaard werd aangelegd.

38 De inwoners van de omliggende dorpen als Zegwaard dienden per turfschip 2 stuiver te betalen, mogelijk moet hieruit afgeleid worden dat de inwoners van Bleiswijk zelf tolvrij waren; dan is het aantal doorvaarten nog aanzienlijk groter geweest, ARA RR inv.nrs. 299 f46 en 321 f70.

39 *Informacie* (ed. R. Fruin, Leiden 1866), 464. De gewonnen turf te Bleiswijk wordt volgens de *Informacie* te Rotterdam, Delft en Schiedam op de markt gebracht, a.w. 371.

40 ARA AGH inv.nr. 238 f152v d.d. 23 sept.